

УДК 930.1. “В. Мавродін”

Наталія Юсова
(Київ)

ВОЛОДИМИР МАВРОДІН ТА ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ: КІНЕЦЬ 1930-х – ПОЧАТОК 1940-х рр.

В історіографії панує погляд, що постановку проблеми давньоруської народності - гаданої етнічної спільноти східних слов'ян IX – XII (-XIII) ст., яка в процесі етногенезу формувалася на основі племен і (-або) союзів племен та передувала, в якості спільного предка, трьом пізньосередньовічним східнослов'янським народностям – українській, білоруській і російській - зробив відомий ленінградський вчений В. Мавродін. Деякий час (у 50 – 60-ті рр.) дослідники дотримувалися думки, що це сталося в 1950 р.¹, коли вийшла стаття „Основные этапы этнического развития русского народа”². У пізніших історіографічних працях радянського часу ця подія відсувалася на п'ять років – до 1945 р.³, коли вийшла монографія історика „Образование древнерусского государства”⁴. Деякі сучасні українські дослідники називають інші роки народження концепції, але в межах часового інтервалу 1945 – 1950 рр.⁵.

Дійсно, першим найбільш виразно й розгорнуто сформулював і виклав свій погляд на проблему давньоруської народності В. Мавродін. Це було зроблено ним у названій вище монографії. На її ж сторінках історик вперше запропонував новий термін на означення східнослов'янської етноспільноти Київської Русі – „давньоруська народність”. Однак постановка питання з викладом основних рис концепції про вказану народність була зроблена не ним, не кажучи вже про те, що сама концепція визрівала тривалий час і є витвором не одного науковця⁶.

Втім, у даній статті, по змозі, розглянемо деякі праці В. Мавродіна довоєнного періоду, що в подальшому стали підґрунтям до викладу концепції у “варіанті В. Мавродіна”.

Проблема постала перед вченим у процесі дослідження ним генезису російської держави та російського народу, яку він почав розробляти, працюючи науковим співробітником у Державній академії історії матеріальної культури ім. М. Марра (ДАІМК), а згодом в Інституті історії матеріальної культури (ІМК) та у Ленінградському відділенні Інституту історії (ЛВІІ) АН СРСР. Вже сама участь В. Мавродіна у наукових дискусіях 30-

х рр. у ДАІМК-ІМК засвідчує те, що наукові інтереси вченого щільно замикаються на давньому періоді історії – Київській Русі, проблемах генезису феодалного суспільства, етно- і політогенезу⁷. Тоді ж, як зазначає А. Дворниченко, В. Мавродін зайнявся питаннями формування російської держави та утворення російської народності – „питаннями взаємопов’язаними і тісно переплетеними”⁸. У цьому ленінградському історикові й належав пріоритет серед радянських дослідників⁹.

Можливо вперше вчений виклав свої погляди на вказані взаємопов’язані питання в опублікованому вигляді у статті „Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства”¹⁰. У названій праці В. Мавродін виступає як на захист самого термінологічного виразу „російська національна держава”, так і аргументує велике значення утворення російської національної держави для російської народності, а згодом нації. Принагідно зауважимо, що першим у радянській історіографії відродив цей термінологічний вираз теж ленінградський історик Я. Лур’є в 1936 р., а одночасно з В. Мавродіним дане словосполучення застосував В. Галкін¹¹.

У зв’язку з тим, що М. Покровський виступав проти не лише цього терміну, але і проти терміну „великоруська народність” на тій підставі, що в жилах росіян тече ніби-то на вісімдесят відсотків кров фіннів, В. Мавродін торкається питання про етногенез російського народу. Спираючись на етногонічні побудови М. Марра, історик приходиться до висновку, що „великороси” постали внаслідок тривалого і складного процесу злиття і трансформацій давніх племен Східної Європи як східнослов’янських, так й інших. Расового, тобто „зоологічно чистого етнічного начала” у росіян не має, як і в інших народностей та націй. При цьому В. Мавродін посилається на положення Й. Сталіна із статті того „Марксизм і національне питання”. Далі В. Мавродін показує тісний зв’язок між російською народністю і її національною державою, у тому числі, зв’язок між процесами їх утворення¹².

Тема утворення російської національної держави стала ще більш актуальною після виходу „Короткого курсу історії ВКП(б)”. Дослідження цієї теми стало одним з першочергових завдань для істориків, як зазначив А. Шестаков у доповіді „Деякі проблеми історії СРСР в світлі „Короткого курсу історії ВКП(б)”, виголошеній на березневій 1939 р. сесії ВІФ¹³. Перед цим названий історик виступив з подібною доповіддю в Інституті історії АН СРСР, в якій він зробив постановку питання про утворення російської національної держави¹⁴.

На одному із засідань по обговоренню підручників з історії, що відбулося в ЛВІІ на початку 1940 р. В. Мавродін також підняв питання про „процес формування російської народності (національності)”. Він зазначив, що питання є складним і таким, що вимагає нагального вирішення. На думку В. Мавродіна, формування російської держави не що інше, як формування російської народності. Ці два процеси у жодному разі не слід відривати один від одного, оскільки вони паралельні¹⁵. Так, російська народність, складаючись, створює свою державність, і у той же час держава, формуючись, витворювало російську народність.

Далі вчений ставить проблемно-методологічну постановку цього питання. Передусім, на його думку, про повстання народності можна говорити, коли наявна економічна спільність. І якщо би вона була щільнішою й міцнішою, то й процес формування російської народності проходив би значно інтенсивніше. Велике значення в цьому сенсі надається вченим тій економічній спільності, що встановилася у XIV – XV ст., і яка є „основним чинником” формування великоруської народності. Однак В. Мавродін більш посилено акцентує увагу на іншому факторі, який надзвичайно прискорив процес витворення нового етнічного угруповання. Це – „та боротьба, що її довелося вести російській народності за свою незалежність”¹⁶. Саме цю боротьбу російські князі зуміли використати з метою об’єднання російських земель. В. Мавродін, підсумовуючи власні міркування, наголошує, що правильно розв’язати питання стосовно процесу формування російської народності, допоможе всебічне вивчення названих чинників, у їх тісній єдності і взаємодії¹⁷.

У науково-популярній формі погляди В. Мавродіна про утворення російської держави і російської народності були викладені в книзі „Образование русского национального государства”, яка до Великої Вітчизняної війни витримала два видання¹⁸. В книзі, зокрема, вчений розглядає причини утворення російської держави та чинники, які вплинули на процес формування російської народності у ранньомодерну добу, а також ознаки її єдності.

Зазначимо, що всі викладені вище аспекти взаємозв’язку між утворенням держави і народності, означені В. Мавродіном в його працях цього періоду, перегукуються (а, іноді й тотожні) з причинами утворення давньоруської держави та факторами формування давньоруської народності й ознаками її єдності¹⁹.

Втім, у своїх працях 1930-х рр. В. Мавродін торкається не лише проблеми утворення російської народності, але й питань, що стосуються етногенезу всіх трьох слов’янських народностей Східної Європи²⁰. Приміром,

у 1937 р. в доповіді “Лівобережна Україна під владою Золотої Орди (XIII – XIV ст.)”, виголошеної на засіданні кафедри історії народів СРСР у ДАІМК, він розглядає серед інших і питання про етнічні процеси у східних слов’ян зазначеного періоду. В. Мавродін послідовно накладає їх на розвиток мовних процесів і пов’язує з соціально-економічними процесами періоду феодальної роздробленості. У цю добу окремі князівства відособлюються як політичні, господарські і культурно-мовні одиниці. В них виробляються свої діалекти або говори, місцеві побутові особливості тощо²¹.

Важливим моментом названої доповіді та полеміки навколо неї була постановка питання про розмовну мову Київської Русі. Зокрема, Б. Греков висловив думку, що пануючий клас Київської Русі розмовляв однією мовою. Цю думку академік виклав і на сторінках своєї монографії „Київська Русь”²². Зауважимо, що подібним чином, децю раніше, висловлювався М. Цвібак²³, а пізніше (в 1941 р.) С. Юшков²⁴. На думку ж В. Мавродіна, слід відрізнити розмовну мову від літературної. З контексту його доповіді зрозуміло, що розмовна мова східних слов’ян у різних землях відрізнялася своїми діалектами або говорами²⁵. Зазначимо, що ця думка присутня і в подальших працях В. Мавродіна, в тому числі у монографії „Образование древнерусского государства”. Вона не суперечить визнанню В. Мавродіном існування єдиної розмовної давньоруської мови, яке вперше їм зроблено на сторінках монографії 1945 р.

Тези, висловлені В. Мавродіном у згаданій доповіді, отримали свій розвиток у розглянутій вище статті проти поглядів М. Покровського. Тут історик зазначає, що політико-економічна роз’єднаність періоду феодальної роздробленості „сприяє збереженню етнічного роздрібнення”²⁶. Щоправда, на зміну „старим” племенам приходять територіальні угруповання, хоча давні племінні особливості зберігаються у побуті, мові, звичаях тощо. Втім, вказані особливості отримують свій розвиток і виробляються нові. Історик оцінює ці процеси негативно: феодальна роздробленість послаблює Русь і вона становиться „легкою здобиччю” для татаро-монголів²⁷.

Питань етногенезу східнослов’янських народностей вчений торкається у своїй монографії, що лягла в основу докторської дисертації “Очерки истории Левобережной Украины” (1940)²⁸. Дослідженням історії цього регіону, власне – Чернігово-Сіверської землі, В. Мавродін, як свідчить архівний матеріал, почав займатися з 1934 р.²⁹

Як і всі тогочасні історики В. Мавродін послуговувався у своїх працях, (де підіймалися питання етногенезу), „новим вченням про мову” М. Марра³⁰. У названій монографії він застосовує методику глотогонічної

теорії стосовно етногенезу сіверян та їх нащадків. Вчений аргументовано доводить, що сіверяни є одним із племен-предків не лише українців, але й білорусів з росіянами. У зв'язку з цим, В. Мавродін відкидає також точку зору М. Грушевського про існування українців з антських часів, або з IX ст.³¹. Простежуючи складні етногенетичні процеси періоду феодальної роздробленості (з кінця XII - до початку XIV ст.), лєнінградський історик зазначає, що вони передували процесу утворення та формування народностей, а потім націй³². У цьому місці повторюються або розвиваються його погляди, що мали місце в доповіді 1937 р., про зв'язок етно- та плотогонічних процесів з феодальною роздробленістю. В. Мавродін доходить висновку, що цей період "був періодом складання лиш тих багаточисленних етнокультурних й мовних угруповань ... які були породжені устроєм феодальної роздробленості"³³.

У монографії В. Мавродін притримується погляду, що цей період – „ще далекий від формування народностей” у Східній Європі³⁴. Їх формування співпадає, на думку В. Мавродіна, з утворенням на території Східної Європи централізованих держав³⁵ (тут історик знову спирається на відоме положення Й. Сталіна). А, отже, білоруська, українська та російська народності склалися у межах Московської держави й Великого князівства Литовського³⁶. Інакше кажучи, хронологічно період складання української, білоруської, російської народностей окреслюється XIV-XVI ст. Але початок зародження народностей В. Мавродін відносить до кінця XIII ст.

У цій праці В. Мавродін не звертає увагу на характер етнічного утворення східних слов'ян доби єдиної Київської держави, але вказує, що феодальна роздробленість стала чинником, який "розбив на етнічні групи східнослов'янські племена, що були об'єднані раніше, хоча й примітивно, Київською державою"³⁷. Отже, у даній монографії етнічні процеси IX-XVI ст. у східних слов'ян визначаються наступними поняттями: племена (доба єдиної Київської держави), етнічні групи або "етнокультурні та мовні угруповання" (період феодальної роздробленості – кінець XII – початок XIV ст.), "народності, що складаються" (XIV-XVI ст.). З контексту даної праці В. Мавродіна, очевидно, що він визнає Київську Русь спільноруською державою. Але також очевидно і те, що вчений не потребує у власних етногенетичних побудовах такої проміжної етнокатегорії як „давньоруська народність”.

Наближенням до концепції „давньоруської народності” стали положення В. Мавродіна, викладені на початку другого видання монографії науково-популярного характеру „Образование русского национального

государства”, яке вийшло 1941 р. Ці положення, насамперед, включені до нового видання під впливом тогочасної історичної події, що актуалізувала тему спільного історичного минулого східнослов'янських народів, зокрема, тему спільного життя їх предків у період Київської Русі. Мається на увазі возз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель з відповідними союзними республіками у складі СРСР. На цьому факторі з огляду на те, що він майже зовсім не висвітлений, слід зупинитися докладніше.

Приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних радянських республік у складі СРСР актуалізували питання про походження українців і білорусів. У зв'язку з цим перед істориками ставилося завдання висвітлення спільності походження і єдності всіх частин, відповідно українського та білоруського народів, які об'єдналися, нарешті, кожний у своїй „єдиній радянській державі”³⁸. Тоді ж і виникає, за словами К. Гуслистого – “ідея возз'єднання” (українського народу)³⁹. Якщо візьмемо український випадок, то, за слушним спостереженням Н. Яковенко, це була реанімація старої тези школи М. Грушевського про іманентний потяг українців до возз'єднання всіх своїх земель⁴⁰. У той же час нове радянське ставлення до спільного історичного минулого трьох народів (насамперед, українського і російського), призводить до екстраполяції оцінки подій 1939 – 1940 рр. на події середини XVII ст., які теж починають розумітися у сенсі возз'єднання українців (і білорусів) вже з „братнім російським народом”. Закономірність об'єднання східнослов'янських народів 1654 р. пояснюється не лише спільністю походження, культури, мови, побуту тощо, але й тим, що предки цих народів (а також білоруського) жили спільним життям в одній давньоруській державі⁴¹, але зазнали „прикрого розділення”, за висловом З. Когути, „через монголо-татарських, литовських, польських „агресорів”...”⁴².

З моменту приєднання Західної України та Західної Білорусії починає формуватися у радянській історичній науці і публіцистиці концепція не лише возз'єднання українських і білоруських „західників” зі своїми народами, але одночасно починає відновлюватися і традиційне положення імперської історіографії про возз'єднання в середині XVII ст. українського і білоруського народів з російським народом⁴³. Термін “возз'єднання”, який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939 р. українського народу (і білоруського), тепер зазнав акомодатії стосовно характеристики приєднання частини України та Білорусії до Росії в 1650-х рр. У свою чергу, остання подія послужила, за висловом Н. Яковенко, в якості історичного прецеденту⁴⁴.

Все це органічно призводить до виникнення ідеї про возз'єднання західних українців і західних білорусів також і з російським народом⁴⁵, хоча ця ідея не набула поширення, а тим більше офіційного визнання (власне, як на ті роки й концепція „возз'єднання” 1654 р.). Методологічним поштовхом до принципової можливості такої постановки питання стала поява директивної партійної тези про „найменше зло”, оприлюдненій у спеціальній постанові в 1937 р.⁴⁶.

У новому виданні „Образования русского национального государства” найбільш відчутна паралель з подіями 1939 р. у наступній тезі В. Мавродіна: „Пам'ять про те, що у Львові, Галичі, Гродно, Бресті живуть ті ж самі „руські”, що й у Володимирі, Смоленську, Суздалі, які з'єднані спільним походженням, близькістю культури і мови, спільністю релігії, історичними традиціями київських часів, ніколи не зникала в народній свідомості”⁴⁷. Дана теза вжита і на сторінках монографії „Образования древнерусского государства”, щоправда на цей раз названо в двічі більше міст. Серед них, враховуючи приєднання Бессарабії і Закарпаття, ще й тамтешні „руські” міста (відповідно – Орґеєв та Хуст (Густ)). Цікаво, що В. Мавродін згадав до того ж і словацьке місто Пряшев⁴⁸.

У виданні 1941 р. В. Мавродін більш посилено акцентує увагу порівняно з „Очерками истории Левобережной Украины” на ролі держави для політичного об'єднання східнослов'янських або руських племен. Він, подібно до західноукраїнського історика М. Кордуби⁴⁹, вказує, що держава зв'язала ці племена спільністю політичного життя, культури, релігії. Хоча Київська держава розпалася і західно-руські землі підпали під владу Угорщини, Польщі, Молдавії, Литви, тим не менше, ця „спільність сприяла збереженню народної культури, мови, збереженню свідомості єдності всіх „руських”⁵⁰. Принагідно зазначимо, що останній вираз (про „всіх руських”) так сподобався В. Мавродіну, що його він повторював не лише в наукових працях, але і в особистому листуванні з колегами. Так у 1958 р. в листі до К. Гуслистого, що в ньому по-дружньому рецензується розділ українського колеги, взятий з колективної монографії „Українці” (на той час готувалася до друку, але вийшла лише у вигляді макету мізерним накладом), В. Мавродін зазначає: „Вважаю, що державний розпад Київської Русі мав дуже велике значення у розчленуванні давньоруської народності. Особливо це відобразилося у свідомості народу (всі – “руські”!)”⁵¹.

Далі у книзі „Образование русского национального государства” В. Мавродін висуває тезу про те, що „Київська держава не встигла і не могла злити східнослов'янські племена в єдину національність”⁵². Майже

тотожна теза присутня і у викладі монографії 1945 р.; тільки замість слова „національність” вжито слово „народність”⁵³. У книзі 1941 р. В. Мавродін пояснює наведену вище тезу тим, що різноманітні руські племена, які входили до складу Київської держави, відрізнялися один від одного мовою, побутом і культурою, а в монографії 1945 р. вказується вже інша причина – відсутність економічної спільності у примітивній „імперії Рюрюковичів та процеси феодальної роздробленості, що настали згодом”⁵⁴.

Проте, “руські” тієї доби, згідно поглядів В. Мавродіна взірця 1941 р., „стали основою для формування не тільки власне російської, тобто великоруської, але також української і білоруської національностей”⁵⁵. Історик має на увазі під „руськими” – всі східнослов’янські племена, тобто вони всі разом були предками названих народів. Звідси логічно випливає, що ці племена являли собою якусь “певну етнічну цілість” (формулювання археолога П. Третьякова)⁵⁶. Але В. Мавродін не наважується застосувати до цієї „етнічної цілості” термін „національність” або „народність”, бо ж у роботах Й. Сталіна цей термін застосований лише стосовно періоду утворення на теренах Східної Європи централізованих держав⁵⁷. Тому В. Мавродін зупиняється на термінах „руські” та „руські племена”. Він навіть ухиляється від застосування менш визначеного в етнопонятійному аспекті та більш аморфного терміну „народ”, що його, як правило, застосовував академік Б. Греков та деякі інші радянські історики.

Таким чином, важливі складові елементи концепції про давньоруську народність були сформульовані В. Мавродіним іще у довоєнний час. Свій подальший розвиток вони отримали в роки війни й, врешті, оформилися у більш-менш завершену концепцію, оприлюднену в IX розділі та взагалі на сторінках монографії „Образование древнерусского государства”. Робота В. Мавродіна над цією монографією та чинники, які вплинули на виникнення у вченого ідеї про давньоруську етнічну спільноту є важливими для повного висвітлення питання про генезис названої концепції, але потребують спеціального дослідження.

Анотація

В статті розглядаються праці лєнінградського історика Володимира Мавродіна довоєнного часу. Стверджується, що вчений долучився до генезису концепції давньоруської народності в контексті своїх досліджень з питань утворення Російської держави і народності.

¹ Див.,напр.: Козаченко А. И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народа // Советская этнография. – 1954. - № 2. –

- С. 4; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени д. и. н. – К., 1963. – С. 103.
- ² Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – № 4. – С. 55-70.
- ³ Советская историография Киевской Руси / Под ред. В. В. Мавродина. – Л., 1978. – С. 36-37; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л.: ЛГУ, 1990. – С. 10.
- ⁴ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – 432 с.
- ⁵ Див., напр.: Залізняка Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми). // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. // Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски”. – К., 2001. – С. 55-56.
- ⁶ Див.: Юсова Н. М. Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. - № 6. – С. 35-64; Її ж. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 6. – Київ, 2002. – С. 152-163; Її ж. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 361-386; Виникнення концепції “давньоруська народність” в радянській історіографії: кінець 30-х – 1954 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 36. ст. Вип. 14. – Київ, 2001. – С. 410 – 433; Її ж. О. Пресняков і схема східних слов'ян М. Грушевського // А се его сребро ...: Збірник праць на пошану член-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 259 – 268; Юсова Н. «Проблема давньоруської народності» в працях В. В. Мавродина «Образование древнерусского государства» (1945 р.) // Ruthenica. Том I. – К., 2002. – С. 152-163 тощо.
- ⁷ Див.: Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 17.
- ⁸ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин – историк Древней Руси (1930 – 1950 гг.) // Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). Научное изд. – СПб., 2002. – С. 406.
- ⁹ Дворниченко А. Ю. Мавродин Владимир Васильевич. ... – С. 80.
- ¹⁰ Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства // Ученые записки ЛГУ. № 19. Серия истор. наук. Вып. I. – 1938. – С. 163-185.
- ¹¹ Лурье Я. С. Роль Твери в создании Русского национального государства // Ученые записки ЛГУ. № 36. Серия истор. наук. Вып. 3. – 1936; Галкин В. Создание русского национального государства // Исторический журнал. - 1938. - № 12. – С. 48-58.
- ¹² Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории. ... – С. 166-185.
- ¹³ К. К. В Академии наук СССР // Вестник древней истории. – 1939. – №2. – С. 164.

- ¹⁴ Сессия Отделения истории и философии АН СССР 26 – 27 марта 1939 года // Историк-марксист. – 1939. – Кн.3. – С.211-212.
- ¹⁵ СПбФА РАН. – Ф. 135. – Оп. 1. – Ед. Хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника по истории СССР. 1939 - 1940 гг. На 1128 лл. – Л. 40;
 Пор.: Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. X. – Од. зб. 18965. Журнал „Наше минуле”. Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова „Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий, Пг., 1918 г.] – Арк. 6.
- ¹⁶ Там само. – Л. 410.
- ¹⁷ Там само. – Л. 410-410 (об.).
- ¹⁸ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1939. – 195 с.; Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 207 с.
- ¹⁹ Пор., напр. у випадку народностей: Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1939. – С.33-35, 126-128, 133; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С.392-400.
- ²⁰ Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук (НА ИИМК РАН). – Ф. 2. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 128. протоколы и переписка по кафедре раннего средневековья народов СССР. 23 января – 23 июля 1937 г. – Л. 42-42 (об), 44-47; ПФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. 21. IV. 1938 г. – 31. VIII. 1938 г. На 7 лл. – Л. 5-5 (об); Там само. – Оп. 1. – Ед. хр. 1556. Протоколы сектора истории СССР. 1937 - 1938 гг. На 41 лл. – Л. 5(об); Там само. – Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника истории ССР. 1939 – 1940 гг. На 1128 лл. – Л. 407-409.
- ²¹ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 128. – Л.42-42 (об.), 44-47.
- ²² Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.12;
- ²³ Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып.103. – М., 1934. – С.100.
- ²⁴ Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Московский юридический институт НКЮ Союза ССР. Ученые записки. Вып. 2. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1940. – С.56.
- ²⁵ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 128. – Л. 42(об.).
- ²⁶ Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства. ... – С.166.
- ²⁷ Там само. – С.166-167.
- ²⁸ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). - Л., 1940. – ;320 с. Перевид.: Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). Научное изд. – Спб., 2002. – 416 с.
- ²⁹ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 3. – Ед. хр. 389. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. [...] июня 1933 – 2 октября 1937 гг. На 40 лл. – Л. 12; ПФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1527. Протоколы заседаний, доклады б) сектора вспомогательных исторических дисциплин и в) группы Раннего феодализма. 1938 г. На 81 лл. – Л. 4, 27, 74; Там само. – Ед. хр. 1556. – Л. 17, 28.

- ³⁰ Див.: Дворниченко А. Ю. Мавродин Владимир Васильевич. ... – С.47.
- ³¹ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – С.66.
- ³² Там само. – С.302-304.
- ³³ Там само. – С.304.
- ³⁴ Там само. – С.304.
- ³⁵ Там само. – С.300.
- ³⁶ Там само. – С.67.
- ³⁷ Там само. – С.302-303.
- ³⁸ Див., напр.: Белоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97-109.
- ³⁹ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Інститут історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Г. Грищенко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – Ч. II. – С.54.
- ⁴⁰ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1997. – № 3-4. – С.119.
- ⁴¹ Барабой А. З. К вопросу присоединения Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С.104-106; Бойко І. Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. – № 1. – С.27-39; Петровский М. Н. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.81-87; Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.). – К., 1940. – С.5-6, 85; Белоусов С. Над чим працює інститут історії України // Вісті. – 1939. – 10 квіт. – С.3; Його ж. Не лишнее напоминание. (Разгром польских войск под Пилявцами в 1648 г.) // Советская Украина. – 1938. – 29 сент. – С.2; Гуслистый К. Разгром польских панов на Желтых Водах и под Пилявцами // Сталинское племя. – 1938. – 26 мая. – С.3; Гуслистый К., Ястребов Ф. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. (Короткий огляд) // Комуністична освіта. – 1938. – №6. – с.61-75; Оглоблін О. Київ // Вісті. -1938. – 3 лип. – С.2; Премислер І. Переяслав // Пролетарська правда. – 1938. – 30 жовт. – С.3; Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – №12. – С.155-170; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. - № 18. – С. 45-50; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; Його ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. та ін. його праці; Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сент. – С.2; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С.248-256; Базилевич К. В. Борьба Украинского и Белорусского народов против

- польского владычества. Присоединение Украины к России. Стенограмма лекций, прочитанных 15 и 17 января 1940 г. – М., 1940. – 34 с. тощо.
- ⁴² Когут З. Історичні дослідження в незалежній Україні // Зенон Когут. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.295.
- ⁴³ Див.: Сессия Отделения истории и философии АН ССР 26 – 27 марта 1939 года. ... – С.212; Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – №12. – С.155, 160; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. - № 18. – С. 49 тощо. Див. також: Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – I-ї пол. 40-х рр.. ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – Київ, 2003. – С.379-381.
- ⁴⁴ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. ... – С.119-120.
- ⁴⁵ Див.: Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С.155-170; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины. ... – С.256; Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.). ... – С.6.
- ⁴⁶ Див.: Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – I-ї пол. 40-х рр.. ХХ ст.). – С. 376-381; Юсова Н. Від розробки концепції „давньоруської народності” до легітимізації терміна „возз’єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч.. 50-х рр.. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 416.
- ⁴⁷ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁴⁸ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 401.
- ⁴⁹ Див.: Кордуба М. Найважніший момент в історії України // Літературно-науковий вісник. – 1930. – № 6. – С. 540.
- ⁵⁰ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – С. 4.
- ⁵¹ ІР НБУВ. - Ф. 32. – Оп. 3. – Од. зб. 64. Письма Мавродина В. Из Москвы в [Киев?]. Рукопись. 14 апреля 1958 г. – Б/д. 2-а док. На 5 лл. – 1-й документ: Письмо Мавродина В. из Москвы в [Киев?]. – Арк. 1 (об).
- ⁵² Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁵³ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 395.
- ⁵⁴ Там само– С. 400-401.
- ⁵⁵ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁵⁶ Третьяков П. Н. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза // Краткие сообщения ИИМК. Вып.2. – М.-Л., 1939. – С.5.
- ⁵⁷ Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. – М., 1935. – С.73.